

Gesty i ich znaczenie we współczesnej Polsce

Waldemar Domachowski*

Instytut Psychologii Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

GESTURES AND THEIR MEANING IN CONTEMPORARY POLAND

The paper presents the results of a study on gestures' distribution and their meanings in western parts of Poland. A set of twenty gestures, selected by Desmond Morris's team for research in Western Europe and the Mediterranean was used. A research team involved eight people. Field studies were conducted in fourteen large and small cities of western Poland. About 420 people were interviewed. They were shown twenty photographs of key gestures presented in the book by D. Morris et al. (1979) and were asked to answer two questions: 1. Is this gesture used in this area?; 2. In your opinion, what does this gesture mean? The subjects were middle-age men, sitting in public places. It was expected that the study would serve two purposes. First, it would extend beyond the border of the area covered by Morris's team in their unique study. Second, it would show if there was any similarity between the meanings of the gestures in the studied region and the gestures' meanings in any zone of Morris's team's study that were the points of reference.

WPROWADZENIE

Ludzkie gesty są powszechnie zaliczane do komunikatów niewerbalnych. Kwalifikacja ta jednak wydaje się nie w pełni uzasadniona ponieważ większość kryteriów, wykorzystywanych dla podziału komunikatów na werbalne i niewerbalne nie pozwala na pełne ich włączenie do jednej z tych grup. Dla uzasadnienia powyższego wniosku można wskazać cztery najczęściej stosowane kryteria: a) droga (sposób) przekazu informacji; b) intencjonalność; c) kodowość komunikatu; d) interakcyjność (por. Domachowski, 1993).

Terminy takie, jak „język ciała” (*body communication*) (Argyle, 1976) czy „kinezyka” (*kinesics*) (Birdwhistel, 1970) definiują komunikację niewerbalną pokazując sposób, w jaki przenoszona jest informacja. Ich stosowanie dotyczy także gestów, jednak nie odnosi się do wielu innych komunikatów niewerbal-

nych, takich na przykład, jak sposób korzystania z przestrzeni. Oznacza to, że powyższy sposób definiowania pozwala na łączenie gestów nie tyle z komunikacją niewerbalną w ogóle lecz jedynie z jedną z grup komunikatów niewerbalnych.

Jeśli natomiast jako kryterium zastosować intencjonalność, to wymaga to różnicowania między ekspresją a komunikowaniem. Komunikat niewerbalny nie tylko winien przynieść informację w inny niż językowy sposób ale powinien także być zamierzony przez nadawcę. Kryterium takie nie tylko rodzi wątpliwość dotyczącą tego, gdzie (u nadawcy, odbiorcy czy może u nich obu) formuje się znaczenie przesyłanej informacji. Co więcej, uniemożliwia to traktowanie jako komunikatów niewerbalnych niektórych gestów (np. ilustratorów czy regulatorów). Tak więc, zastosowanie intencjonalności jako kryterium również nie pozwala w sposób jednoznaczny zaliczyć gestów do komunikatów niewerbalnych.

Z kolei kod jest kryterium, które bierze się z podziału wszystkich komunikatów na werbalne i niewerbalne. Punktem odniesienia jest tu język, traktowany jako kod umożliwiający tworzenie symboli.

* Korespondencję na temat artykułu można kierować pod adresem: Waldemar Domachowski, Instytut Psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań.

Informacja jest przenoszona właśnie za ich pośrednictwem. Przeciwnieństwem jest komunikacja niewerbalna, gdzie mamy mieć do czynienia z przekazywaniem informacji bez stosowania kodu. Znaczenia komunikatów są tworzone podczas interakcji. I znowu, wiele gestów wyłamuje się z takiego potraktowania, ponieważ posiadają istotne cechy kodowości (np. emblematy).

I wreszcie, interakcyjność potraktowana jako kryterium. W tym przypadku trudność wiąże się z ustaleniem odpowiedzi na pytanie, czy znaczenie sygnału niewerbalnego wyłania się za każdym razem w toku danej interakcji czy też istnieje poza nią. Jest to pytanie nie tylko o bezpośrednie źródło znaczeń komunikatu niewerbalnego ale także o wpływ kontekstu społecznego, tworzącego ramy interakcji, na kształt komunikatu i jego znaczenie. Inaczej mówiąc, pytanie to dotyczy tego, czy komunikat niewerbalny może mieć swą historię społeczną. Większość komunikatów niewerbalnych jest złożona z takich, których historia zamyka się w obrębie bieżącej interakcji. I znów, bardzo wyraźne odstępstwo tworzą tu gesty, zaś historia wielu z nich może się tworzyć przez wieki (por. Morris i in., 1979; Collet, 1994).

Powyższy przegląd pokazuje, że gesty za każdym razem ujawniają swój unikatowy charakter. Można to potraktować jako sugestię, że być może należy uwzględniać przynajmniej trzy grupy komunikatów: lingwistyczne, niewerbalne i gesty. Nie jest niestety łatwo wprowadzić taki podział albowiem gesty nie tworzą jednorodnej grupy lecz są wewnątrznie zróżnicowane (por. podział proponowany przez Ekmana i Friesena, 1969).

Rys. 1. Lokalizacja miejscowości w których przeprowadzono badania

Wydaje się, że jedna z kluczowych kwestii dotyczących komunikacji niewerbalnej dotyczy konieczności zdecydowania, na ile znaczenie informacji przenoszonej niewerbalnie jest niezależne od przebiegu tej komunikacji, a tym samym, na ile znaczenie jest kształtowane przez konteksty: biologiczny, psychiczny, społeczny czy kulturowy itp. Znaczenia gestów wydają się być obszarem szczególnie przydatnym dla takich badań.

Przedstawione poniżej wyniki badań zostały zebrane na obszarze zachodniej Polski. Zostały one zainspirowane unikatowymi na taką skalę badaniami przeprowadzonymi przez zespół Desmond Morrisa nad rozprzestrzenieniem i pochodzeniem dwudziestu wybranych gestów. Ich badania zostały przeprowadzone w zachodniej i południowej Europie oraz w krajach śródziemnomorskich.

Prezentowane tu badania miały zrealizować dwa główne cele. Po pierwsze, chodziło o poszerzenie obszaru badań o nowy region, wysunięty dość daleko na wschód ale jednocześnie wyraźnie należący do kultury Zachodu. Poszerzenie to zostało zrealizowane w taki sposób (metoda i metodologia oraz wykorzystany zbiór gestów), by możliwe było porównanie uzyskanych wyników. Po drugie, traktując wyniki badań zespołu Morrisa jako punkt odniesienia starano się ustalić, czy istnieje jakieś podobieństwo między znaczeniami gestów na badanym obszarze a znaczeniami tychże gestów w którymś z obszarów objętych badaniami Morrisa.

Rys. 2. Zestaw gestów zastosowanych w badaniach

METODA

Użyto zbioru dwudziestu fotografii gestów. Każda fotografia pokazywała jeden gest. Zostały przygotowane na podstawie rysunków przedstawionych w książce Morrisa i in. (1979). Gesty wybrane przez zespół Morrisa musiały posiadać dwie cechy: a) nie powinny być łatwe do interpretacji wyłącznie na podstawie ich formy; jeśli lokalnie nie były używane to nie istniała możliwość ich poprawnej identyfikacji; b) każdy gest powinien być dobrze znany w jakimś obszarze, gdzie prowadzono badania, a względnie nieznan w innych. W prezentowanym badaniu zastosowano ten sam zbiór gestów. Umożliwia to porównanie uzyskanych rezultatów.

Przebadano czterystu dwudziestu mężczyzn w średnim wieku, wypoczywających w miejscu publicznym, takim jak parki, kawiarnie, ławki na ulicy itp. Każda fotografia pokazująca dany gest była pokazywana oddzielnie, zaś badanych proszono o odpowiedź na dwa pytania: a) czy ten gest jest używany w tej okolicy?; b) co – wg opinii badanego – on znaczy? Badanie przeprowadzono w czternastu małych i dużych miastach na obszarze zachodniej Polski (zob. rys. 1). W każdym mieście przebadano 30 mężczyzn. Ich odpowiedzi określają jedno ze Specyficznych Znaczeń (*Specific Meaning*). Specyficzne Znaczenie jest odpowiedzią badanego na pokazaną mu fotografię symbolicznego gestu. Przeprowadzona analiza pozwala podzielić zbiór Znaczeń Specyficznych na mniejszą liczbę Znaczeń Ogólnych (*Generic Meanings*), które są głównymi kategoriami znaczeń. Przedstawione wyniki opierają się na Znaczeniach Ogólnych.

WYNIKI

Badaniem objęto obszar Polski na zachód od Wisły. Jedynym wyjątkiem były Puławy, leżące na wschodnim brzegu rzeki. Punkt centralny stanowił Poznań. Największa odległość między dwoma miastami na linii północ – południe dzieliła Szczecin i Katowice i sięgała blisko 580 kilometrów. Na linii wschód – zachód dotyczyło to Szczecina i Puław i wynosiło około 480 kilometrów. Najmniejsza odległość dzieliła Poznań i Puszczykowo – około 13 kilometrów.

Najbardziej rozpowszechnionym (najczęściej używanym) gestem na badanym obszarze jest „figa” (97% badanych odpowiedziało, że gest ten był stosowany w danym rejonie). Stosując to samo kryterium, kolejnymi gestami są „kciuk w górę” (*The thumb up*) (dla 94%) i „tu się zgina” (*The forearm jerk*) dla 92% badanych. Z kolei najrzadziej używanymi były: „dłoni

w punkt” (*The hand pursue*) (zaledwie 6%), gest „szybkiego krzyżowania dłoni na płask” (*The flat-hand flick*) (8%) i „rogi horyzontalnie” (*The horizontal horn-sign*) – (11%).

W przypadku gestu „kciuk w górę” tylko w jednym mieście, w Kutnie, nie pojawiło się najczęstsze (na obszarze poddanym badaniu) znaczenie tego gestu, jakim jest O.K. Podobne zjawisko wystąpiło w odniesieniu do gestów najmniej rozpowszechnionych. I tak dla „dłoni w punkt” dotyczyło to Jarocina, natomiast gest „szybkiego krzyżowania dłoni na płask” nie jest w ogóle używany w Poznaniu, Puszczykowie, Szczecinie, Żarach, Kutnie i Puławach, natomiast „rogi horyzontalnie” w Szczecinie, Bydgoszczy, Sulęcinie, Puszczykowie, Grodzisku, Jarocinie i Ostrowie Wlkp.

W zbiorze gestów poddanych badaniu było osiem takich, których Znaczenia Ogólne są dokładnie takie same jak w badaniu przeprowadzonym przez zespół Morrisa. Są to gesty z numerami: I, II, VI, VIII, IX, X, XVI i XX. W Polsce pięć z nich należało do grupy najczęściej stosowanych (I, VI, IX, XVI i XX), natomiast w badaniach Morrisa trzy (I, VI i IX).

Co do niektórych gestów w przedstawionym badaniu uzyskano 100% zgodę pytanym. Dotyczyło to znaczeń gestów bądź przeświadczenia, że w zamieszkiwanym obszarze dany gest jest lub nie jest stosowany. Zjawisko to było najsilniejsze w Puławach. W odniesieniu do trzech gestów: I, V i XII badani w stu procentach zgodzili się co do ich znaczenia. Również 100% zgoda zaistniała co do tego, że gest XVIII nie był tam w ogóle stosowany. Dwukrotnie stu procentowa zgodność wystąpiła w Kutnie w twierdzeniu, że gesty XVI i XVIII nie są tu stosowane, zaś taka sama zgodność w Poznaniu dotyczyła gestów: XI i XVIII. Taką samą opinię wyrazili badani w Kutnie, Poznaniu i Puszczykowie zaś wobec gestu XI w Poznaniu, Katowicach i Bydgoszczy. Gestami najczęściej wyzwalającymi zgodność były: „poziome rogi” (XI), który trzykrotnie doprowadził do zgodności w odniesieniu do tego, że na danym obszarze nie występuje oraz gest XVIII („trącanie ucha”), który taką reakcję wywołał czterokrotnie.

OMÓWIENIE

Po pierwsze, nawet tak ogólnie scharakteryzowane wyniki pozwalają stwierdzić, że znaczenie gestów jest silnie powiązane z ich rozpowszechnieniem na danym obszarze. Im częściej dany gest jest stosowany, tym wyraźniejsze i powszechniej znane jest jego znaczenie. Co więcej, im częściej dany gest jest

używany, tym wyraźniejszą formę przybiera. Czasem podduje to, iż gesty o podobnej formie zostają zdeformowane percepcyjnie. Pozwala to na potraktowanie gestu jako dobrze znanego z racji częstego stosowania, a tym samym przypisanie mu znaczenia, które jest powszechnie przypisywane gestowi znanemu na danym obszarze. Sugeruje to, że wpływ interakcji na znaczenie określonego gestu może się różnić, zależnie od stopnia jego rozpowszechnienia i – odpowiednio – tego, jak dalece są one znane partnerom interakcji.

Dobrym przykładem tego zjawiska jest znaczenie, przypisywane w zachodniej Polsce gestowi V, „przewiercaniu policzka” (*The cheek screw*). Jest to zasadniczo włoski gest stosowany gdy chwali się jedzeniem, gdy coś jest przyjemne lub wyborne w smaku. Można więc powiedzieć, że główne znaczenie tego gestu to „pochwała”. Natomiast w Polsce jest stosowany

Tabela I
Porównawcze zestawienie wyników badań własnych i badań zespołu Morrissa

Nr	Nazwa gestu	Znaczenie ogólne i % odpowiedzi		Nie stosowane	
		Badanie własne	Badanie Morrissa	Badanie własne	Badanie Morrissa
I	Całowanie koniuszków palców	Pochwała 76%	Pochwała 50%	17%	15%
II	Krzyżowanie palców	Ochrona 4%	Ochrona 25%	78%	57%
III	„Granie na nosie”	Lekceważenie 27% Wyśmiewanie się 20%	Wyśmiewanie się 88%	12%	11%
IV	„Dłoń w punkt”	Podkreślenie 25%	Zapytanie 24%	94%	29%
V	„Przewiercanie policzka”	Wariat 49%	Dobre 21%	31%	68%
VI	„Tu mi jedzcie ...”	Nie nabierzesz mnie 83%	Nie nabierzesz mnie 41%	11%	17%
VII	„Tu się zgina”	Odrzucenie 75%	Obraza seksualna 63%	8%	11%
VIII	Szybkie krzyżowanie dłoni na płask	Odejście 5%	Odejście 45%	92%	53%
IX	Kółko	O.K. 32%	O.K., Dobre 58%	17%	18%
X	„Rogi pionowo”	Rogacz 24%	Rogacz 43%	64%	52%
XI	„Rogi poziomo”	Odrzucenie, groźba 3%	Rogacz 31%	89%	55%
XII	„Figa”	Nie 75%	Komentarz seksualny 37%	3%	45%
XIII	Potakiwanie głową	Wyższość 22%	Negacja 25%	37%	46%
XIV	„Machnięcie pod brodą”	Ogólnie - picie alkoholu 31%	Nie interesuje mnie 25%	35%	51%
XV	„Ściśnięcie policzków”	Zamyślony 2%	Wątlý i chory 21%	43%	54%
XVI	Keiuk w górę	O.K. 64%	O.K. 61%	6%	26%
XVII	Prztykanie w górne zęby	Zamyślony 26%	Nie 17%	44%	65%
XVIII	Trącanie ucha	Oparzenie ręki 13%	Zniewieściaość 16%	37%	60%
XIX	Stukanie po nosie	Zamyślony 26%	Współdział 9%	45%	70%
XX	Znak V	Zwycięstwo 45%	Zwycięstwo 32%	20%	32%

wany podobny gest, który można określić jako „przewiercanie skroni”. Jego powszechnym znaczeniem jest „wariat”. Bardzo często badani deformowali pokazujący im gest „przewiercanie policzka” w taki sposób, że gest ten zaczynał być podobny do gestu dobrze im znanego i szeroko tu stosowanego „przewiercania skroni”. W taki sposób gest ten uzyskał dwa zupełnie różne znaczenia. Nie, na przykład, z powodu odmiennych wpływów kulturowych lecz ze względu na zupełnie różne, choć podobne gesty, które zostały zastosowane jako bodźce.

Inne zjawisko pojawia się wówczas, gdy dany gest jest względnie rzadko używany. Sytuacja taka powoduje, iż znaczenie owego gestu jest niewystarczająco rozpowszechnione. Umożliwia to przypisanie mu wielu różnych znaczeń. Dobrą ilustracją jest tu gest „traćania ucha” (*The ear touch*). Jego rozpowszechnienie w danej populacji było względnie wysokie (63%) jednak w czterech miastach sto procent badanych stwierdzało, że ten gest nie był tam stosowany. Niemniej, niektórzy badani w tych miastach utrzymywali, że znają jego znaczenie. Proszeni o wyjaśnienie co znaczy, odwoływali się do polskiego filmu „Vabank”, bardzo w Polsce popularnego przed kilku laty. W jednej z ostatnich scen tego filmu główny bohater zastosował ten gest by pokazać swemu przeciwnikowi, że wygrał. Okazało się, że badani przypisywali następnie temu gestowi znaczenie, które zależało od tego, jak zrozumieli film. Scena z zastosowaniem tego gestu była dla fabuły filmu kluczowa. Oznacza to, że w tym przypadku znaczenie gestu zależało głównie od odbiorcy, jego sposobu spostrzegania sytuacji, tworzącej kontekst, w którym gest wystąpił.

Gesty, których znaczenia są identyczne w tym badaniu i w badaniu zespołu Morrisa to inne zagadnienie. Obszary, w których przeprowadzono badania należą do różnych kultur, różna jest mobilność ich mieszkańców i są one bardzo od siebie oddalone. Znalaziono osiem gestów tego rodzaju. Niektóre z nich były stosowane bardzo często (I, VI, IX, XVI i XX), podczas gdy inne, których znaczenie jest identyczne, są używane tylko w niektórych regionach (II, VIII czy X). Pojawia się więc pytanie, skąd się bierze podobieństwo ich znaczeń. Uzasadniona jest hipoteza, że powodem może być podobieństwo ich źródeł. Można tu wskazać na dwa możliwe źródła. Pierwsze z nich jest konsekwencją naturalnego przebiegu zachowania, wolnego od wpływu ograniczeń kulturowych (np. reguł „dobrego wychowania”). Dobrym tego przykładem może być gest „całowania koniuszków palców” (*The fingertips kiss*). Łatwo można sobie wyobrazić sytuację, gdy ludzie jedzą palcami. Zakończenie jedzenia, szczególnie tego o

wybornym smaku, kończyło się oblizywaniem palców, na których znajdowały się resztki tej potrawy. W ten sposób gest taki mógł się stać naturalnym sygnałem zadowolenia, nie dlatego, że wiązał się ze szczególną intencją nadawcy, lecz sam z siebie. Gdy tego rodzaju znaczenie rozpowszechni się może zostać zgeneralizowane na inne sytuacje, gdzie pochwała, zadowolenie lub uwielbienie winny zostać wyrażone niewerbalnie. W pracy Morrisa i in. (1976) sugerowano, że źródłem tego gestu jest pocałunek w usta (por. ss. 2-12). Sformułowana wyżej hipoteza wydaje się sugerować, że stanowi to przywołanie bardziej „cywilizowanej” czy też „przefiltrowanej przez kulturę” interpretacji źródła tego gestu. Nazwa tego gestu: „całowanie koniuszków palców” jest również tego typu interpretacją. Gdyby ta nazwa brzmiała „lizanie koniuszków palców”, wówczas poszukiwanie jej źródeł i znaczeń biegłoby w zupełnie innym kierunku. Powyższa uwaga wskazuje, jak ważna w tego typu postępowaniu może być nazwa badanego obiektu.

Proces symbolizacji może być innym źródłem podobieństwa gestów lub ich znaczeń. W jego trakcie jako pierwsza ujawnia się potrzeba wyrażenia czegoś do czego wtórnie zostaje dopasowany odpowiedni gest. Owo „dopasowywanie” może przebiegać dwójako. Po pierwsze, gest może być po prostu kopią (odwzorowaniem) wyrażenia, które istnieje w innych środkach komunikowania się, na przykład w języku. Gest „palców w znak zwycięstwa V” (*The palm-back V-sign*) jest tego dobrym przykładem. Tutaj, pierwsza litera łacińskiego słowa „Victoria” może zostać łatwo zamieniona na gest. Jego szerokie rozpowszechnienie w krajach europejskich można wyjaśnić silnym wpływem łaciny i kultury rzymskiej zaś słowo to zostało przejęte przez języki narodowe. Następnie, dzięki językowi angielskiemu i współczesnym środkom masowej komunikacji (szczególnie TV i film) rozprzestrzeniło się w innych obszarach kulturowych i językowych. W Polsce gest ten oraz jego znaczenie stał się bardzo popularny szczególnie w dniach rozkwitu Solidarności. Po drugie, może nastąpić połączenie symbolicznego gestu z symbolicznym znaczeniem. Przykładem może być gest „kółko z palców” (*The ring*) w znaczeniu O.K. Pokazanie palcami okręgu może symbolizować koło jako geometryczną figurę doskonałą lub symbolicznie ukazywać niewielki cel, coś w co trudno trafić. W takim rozumieniu gest ten staje się pochwałą za zrobienie czegoś, co jest trudne lub zrobienie czegoś bardzo dobrze.

W badaniu tym pojawiło się jeszcze jedno zjawisko, które należałoby tu omówić. W Puławach czterokrotnie (a więc w 20% wszystkich gestów) znale-

ziono 100% zgodność badanych. Trzy razy ta zgodność dotyczyła znaczeń gestów a raz była to zgodność dotycząca stwierdzenia, że dany gest na tym obszarze nie był stosowany. Puławy są w tych badaniach jedynym miastem usytuowanym na wschodnim (prawym) brzegu Wisły (por. rys. 1). Tak więc geograficznie i kulturowo (?) należy do wschodniej Polski. Niejako więc automatycznie przyciąga to, do pewnego stopnia, uwagę do sugestii, że powodem tego jest czynnik lub czynniki kulturowe. Istotą sprawy było jednak to, że znaczenia przypisywane tym gestom były identyczne, jak Znaczenia Ogólne występujące na całym badanym obszarze. Tym, co wyróżnia to miasto jest nie tyle inność co zgodność. Oczywiście można się zgodzić co do tego, że dominującym elementem tej kultury jest silna tendencja do ujednolicania zachowania i że to jest powodem tak znaczącej zgodności. Można to jednak wyjaśniać również w inny sposób. Taka zgodność nie musi być spowodowana przez oddziaływania kulturowe. Może być po prostu wynikiem bardzo małego zróżnicowania badanej populacji i jej bardzo niewielkiej mobilności. Jeśli hipoteza ta jest prawdziwa, wówczas sposób, w jaki gest funkcjonuje w obrębie danej populacji jest nie tylko wskaźnikiem przynależności kulturowej. Może być również spowodowany przez inne cechy owej populacji.

WNIOSKI

1. Ze względu na swoje właściwości gesty nie dają się jednoznacznie zaliczyć do kręgu komunikatów niewerbalnych, choć tam są najczęściej lokowane.

2. W przeważającej mierze znaczenia gestów zależą od rozpowszechnienia i stosowania gestów w populacji. Im częściej są stosowane tym silniejsza ich tendencja do percepcyjnego deformowania gestów do nich podobnych i przypisywania im takich samych znaczeń.

3. Im słabiej dany gest jest rozpowszechniony tym większa różnorodność przypisywanych mu znaczeń. Powoduje to, że znaczenie gestu jest określane przez sposób, w jaki odbiorca spostrzega sytuację, w jakiej gest się pojawia.

4. Podobne pochodzenie (źródło) gestu jest jednym z czynników, które powodują, że pewne z nich są szeroko rozpowszechnione. Są również inne, do których należą: a) naturalny przebieg działania, nie zakłócony przez wpływy kulturowe; b) proces symbolizacji, w trakcie którego gest jest „dopasowywany” do przenoszenia znaczenia, istniejącego już wcześniej, na przykład wówczas, gdy jakieś zdanie bądź słowo może łatwo zostać zamienione w gest albo w naturalny sposób odwzorowuje ideę, tkwiącą w danym znaczeniu.

5. Badania nad pochodzeniem i znaczeniami gestów kierują uwagę na właściwe nazwanie gestu. Wyraźnie tu widać, że w większości przypadków to właśnie nazwa decyduje o kierunku poszukiwań (np. pochodzenia). Jest to ważne głównie dlatego, że proces nazywania jest silnie kulturowo filtrowany.

6. Sposób, w jaki gesty występują i działają w danej populacji można traktować jako wskaźnik różnych cech populacji, innych niż przynależność kulturowa czy możliwość wywierania na siebie pośrednich bądź bezpośrednich wpływów. Przykładowo, można to stosować do oceny stopnia społecznej ruchliwości, stratyfikacji społecznej itp.

LITERATURA

- Argyle, M. (1976). *Bodily communication*. London: Methuen.
- Birdwhistel, R.L. (1970). *Kinestics and content*. Philadelphia: University of Pensylwania Press.
- Collet, P. (1994). Historia a badania nad zachowaniem ekspresyjnym, [w:] Domachowski, W., Argyle, M. (Red.), *Reguły życia społecznego: oksfordzka psychologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- Domachowski, W. (1993). *Psychologia społeczna komunikacji niewerbalnej*. Toruń: EDYTOR.
- Ekman, P. & Friesen, W.V. (1969). The repertoire of nonverbal behavior: Categories, origins, usage and coding, *Semiotica*, 1, 49-98.
- Morris, D., Collet, P., Marsh, P., O'Shaughnessy, M. (1979). *Gestures: their origins and distribution*, London: Jonathan Cape Ltd.